

Pavla Frýdlová: Emancipace žen za socialismu ve světle projektu Paměť žen

Paměť žen je dlouhodobý mezinárodní projekt, iniciovaný a koordinovaný Gender Studies, o.p.s. Tohoto rozsahem ojedinělého projektu se kromě českého týmu účastní interdisciplinární týmy z Německa (z bývalé NDR), Slovenska, Polska, Srbska a Černé Hory, Chorvatska a Ukrajiny. Těžiště projektu spočívá v zachycení životních zkušeností a názorů žen tří generací, narozených v letech 1920 – 1960, metodou biografického výzkumu a oral history. Tento přístup umožňuje vypravěčkám, aby samy určily, co pokládají ve svém životě za důležité, co chtějí sdělit a zachovat pro budoucí generace.

Původním záměrem bylo realizovat v každé zúčastněné zemi za každou generaci 30 rozsáhlých rozhovorů. Tento záměr se podařilo dosud naplnit jen českému a německému týmu, který jako jediný získal státní podporu, ostatní týmy z nedostatku finančních prostředků postupují jen pomalu, většinou z nedostatku finančních prostředků, některé týmy – jako polský ze stejného důvodu práci na projektu přerušily. V poslední době spolupracujeme úzce především s berlínským týmem, nedávno jsme ukončily dvouletý projekt EFID – Evropské ženy v dialogu, který na základě materiálů Paměti žen připravuje nabídku biografických workshopů v rámci programu EU Grundtvig. Máte tu pro vás nabídku prvního z nich, který se pro německy mluvící zájemce uskuteční v únoru příštího roku v Berlíně.

Idea Paměti žen se zrodila v polovině 90. let z potřeby pojmenovat odlišné životní zkušenosti žen z bývalých socialistických zemí. Přišla s ní Jiřina Šiklová, která navrhla, aby se ženy, které žily v zemích bývalého východního bloku, vydaly po stopách života žen za socialismu. Zájem desítek ženských a gender organizací ve střední a východní Evropě byl mimořádný, když jsme spočítaly částku, došly jsme k tak obrovským číslům, že by žádný sponzor nemohl takovou částku dát dohromady. Začaly jsem tedy v malém, u nás. Právě před 10 lety, na podzim 1996 uskutečnil tým Gender Studies první sérii rozhovorů. Dnes je jich ve všech zúčastněných zemích dohromady na 500, což představuje stovky audiokazet a disků a na 20 tisíc stran transkripce. Na základě shromážděného materiálu vyšlo 20 publikací, vzniklo několik rozhlasových cyklů a dokumentárních filmů.

Podrobné informace o projektu najdete na jeho web. stránkách

www.womensmemory.net

Projekt byl koncipován jako otevřený, antiideologický, emancipační a především **feministický**. Feministický charakter projektu určuje postoj k dotazovaným ženám: nejsou objektem, nýbrž subjektem celého projektu, jsou zároveň jeho smyslem i cílem.

Jedinečnost projektu nespočívá jen v jeho rozsahu, ale i v jeho dvojitým charakteru: mezioborově koncipovaný vědecký výzkum, avšak orientovaný na širokou občanskou společnost.

Cílem projektu je zachytit, čím a jak ženy skutečně v nedávné minulosti žily, jak samy sebe reflektovaly a reflektují, jak se jejich životy lišily od životů jejich matek a babiček. Naší snahou je pokusit se rozkrýt mnohé mýty, které jsou s pojmem socialistická žena spjaty, podrobit drobnohledu konkrétních výpovědí mnohá ustálená klišé (např. žen údernic, traktoristek, jeřábnic).

Státem řízený model emancipace žen byl víceméně společný pro všechny socialistické země, ale jeho konkrétní **realizace se v jednotlivých zemích značně lišila**. Je třeba si také uvědomit, že velkou roli tu sehrály i rozdílné tradice a vzorce chování (jiné na Balkáně, či v silně katolickém Polsku) a především odlišné výchozí dějinné situace. Markantně je to vidět na bezprostřední poválečné situaci v Německu – po skončení války o 7,3 milionu žen víc než mužů (3,6 mil mužů padlo, 11,6 mil. bylo v zajetí, většina se jich vrátila do 2 let domů, ale poslední z Ruska až v r. 1955.) Zcela ojedinělý byl fenomén legendárních Truemmerfrauen, žen, které po válce za nepřítomnosti mužů vybudovaly Německo z trosk, aby se po jejich návratu ze zajetí stáhly z veřejného života a do velké míry i z pracovní sféry do domácnosti. Ne tolik v NDR, kde trend pokračoval stejně jako u nás důrazem na zaměstnanost žen. Nebylo to vždy jen z ideových důvodů – práce jako emancipační faktor – ale i z prozaického důvodu, že průmysl potřeboval stále větší počet pracovních sil, zaměstnanost žen od války stále stoupala, mnohdy bývá v této souvislosti uváděno, že ženy byly nahnány do fabrik, do profesí dříve vyhrazeny jen mužům, ale naše respondentky to takto nevnímaly:

Paní Libuše, narozená v roce 1919, která po válce, po návratu z věznění v KZ Ravensbrueck, vystudovala chemii na vysoké škole, uvádí:

„Manželovi kamarádi, kteří se oženili s děvčaty, které měly nějaké rodinné školy nebo klášterní výchovu, a oni je měli na krku, mu záviděli, že já vydělávám peníze a jsem kvalifikovaná, protože jejich ženy nejvýš mohly jít někam nalévat kafe nebo uklízet. Nebo než by šly dělat podřadnou práci, tak všelijak šetřily a zůstávaly doma. Já v zaměstnanosti žen nevidím žádná negativa, myslím si, že všechno se dá zařídit, je to otázka kvality mužů. Můj muž, který pracoval na ředitelství kovodělných závodů, viděl, jak ženy někde za směnu vyrobí třeba deset tisíc napínáčků, tak říkal, že je to vysloveně vykořisťování žen. Viděl, jak muži v těch fabrikách dělali údržbáře a nad ženami se vyvyšovali. Jenže na pochopení muže se nedá čekat, ženy je do toho musí tlačit, musí se samy prosadit. Je to taky otázka výchovy, nesmí se říkat "to je klukovská, to je holčičí práce.“

Pro generaci českých žen, s níž jsme v našem projektu realizovaly nejvíc rozhovorů, tedy generaci žen narozených ve 20. letech, bylo charakteristické poválečné budovatelské nadšení - „budujeme republiku“ se zrychleným studiem, brigádami mládeže atd. Většina našich respondentek, zvyklá z války obětí a odříkání, pokládala velké pracovní nasazení a nepříjemnosti spojené s poválečným nedostatkem, lístkovým systémem atd. za součást budování nového státu a přijímala dvojí zatížení (práce, domácnost) docela samozřejmě. I když dnes téměř všechny ženy, které měly děti v 50. a 60. letech, shodně vypovídají, že by byly s nimi zůstaly raději déle doma nebo nastupovaly na kratší úvazek, 4–5 hodin než po půl roce mateřské dovolené na 8 hodin a děti do jeslí a školek. Co taková honička pro ni i pro malé děti znamenala, popisuje **učitelka Jitka**, narozená v roce 1934.

„V 58. jsem šla znovu do práce, nastoupila jsem do učňáku jako učitelka odborných předmětů a to byla pro mne ta nejstresovější doba, dojížděla jsem z Třemošné do Plzně. Znamenalo to brzy ráno kluky vzbudit, nakrmit, obléknout a letět s nimi do školky. Vždycky jsem s nimi uháněla do té školky, posledních pár metrů už bylo jenom přes takový parčík, ve dveřích stála paní učitelka a já: "Kluci, doběhněte už sami!" V tu chvíli už vyjížděl můj autobus ze zatáčky, uháněla jsem na stanici, hupla do něj a dojela do školy. Stále ve stresu, aby mi ten autobus neujel, abych nepřišla pozdě, to by v tehdejší době byla hrůza. V učňácích moc žen neučilo, vlastně samí mužští a ještě kdybych chodila pozdě! Dívali se na mě skrz prsty, to už bylo od prvního ročníku, když jsem nastoupila na průmyslovku. Pamatuju se, jak přišel do třídy náš třídní a opovržlivě pronesl: Ženská? Co to je? Bylo to ponižující.“

Opět můžeme poukázat na rozdílnost žité reality za socialismu u nás a v NDR, kde se ženy zasadily o mnohem lepší systém fungování předškolních zařízení pro děti, o částečné úvazky i o jeden den volna v měsíci na domácnost, na níž se ale němečtí muži podíleli mnohem více než čeští muži. České ženy si nerovnoměrnost rozdělení rolí začaly uvědomovat později, v 60. letech, kdy můžeme třeba na stránkách Vlasty sledovat polemiky o dvojím, či trojím zatížení, o nefungujících službách, které měly prostřednictvím Osvobozené domácnosti – což byl komunální podnik nejrůznějších služeb od čistíren, prádelen, opraven, po vývařovny – sejmout z žen břemeno domácích prací. Jen zřídka se do těchto diskuzí zapojovali muži a už vůbec ne s návrhem nějaké dělby činností souvisejících s výchovou dětí nebo vedením domácnosti.

Naopak často pokládali děti jen za ženskou záležitost. Tlumočnice a úřednice **Anna**, ročník 1920 říká:

„Žádné role rozděleny nebyly. Můj muž nebyl zvyklý cokoliv doma udělat, patřil ke generaci, kde matky byly doma a děti nemusely s ničím pomáhat. Tčyně se třeba

hrozně podivovala nad tím, že mu nečistím boty. Později, když už jsme měli dítě a já jsem něco potřebovala, tak mi muž vždycky říkal: "To si zaříd', jak chceš, ty jsi matka, jako kdybych tady nebyl." A taky se podle toho choval. Nikdy se o nic nestaral, nerad stál ve frontách, a tak jsem všechny nákupy tahala sama, to říkal, že nemusí jíst, a že musí jíst dítě, to ho nenapadlo. Vždycky jsem letěla nakoupit při návratu z práce nebo o polední pauze místo oběda. Muž přicházel domů v půl páté nebo v pět, a to hned nadzvedával pokličky, jestli už je uvařeno.

Bohužel náhled na tradiční rozdělení rolí mužů a žen přetrvával v celé společnosti. Dvojí či trojí zatížení žen došlo tak daleko, že dokonce kolovala rčení typu „*Žena musí socialisticky pracovat, aby muž mohl socialisticky žít.*“ Tradiční rozdělení rolí se netýkalo jen soukromé sféry, ale i pracovní, zejména výše mzdy a postavení v zaměstnání.

Paní **Slávka**, ročník 1935, mluví o nerovnoměrném postavení mužů a žen v zaměstnání:

„Vadilo mi, že ohodnocení ženy nebo její postavení jako rovnocenného partnera v práci nebylo dodržováno tak, jak se o tom psalo nebo mluvilo. Jestliže žena byla schopná a mohla by zastávat vedoucí postavení, tak nemohla, protože živitelem byl muž, ten musel mít vždycky vyšší plat, aby rodinu uživil, a ženě, ať už je sama nebo vdaná, stačí menší plat, i když odvádí větší kus práce. Cítila jsem to jako nespravedlnost. Když má žena vzdělání a schopnosti, proč má být diskriminovaná vedle muže, který třeba vzděláním odpovídá, ale ty schopnosti už nejsou tak stoprocentní... Muži jsou v podstatě sobci, nedovedou se rovnoměrně dělit s rodinou, dětmi a tím ostatním. U nich vždycky na prvním místě bude povolání, pak jejich koníčky a pak dlouho nic a někde se možná objeví i žena a možná i děti nebo rodina. Oni se totiž domnívají, že stačí rodinu zabezpečit hmotně a na ostatní snad ani nemyslí. Muž se potřebuje zregenerovat, potřebuje najít inspiraci, potřebuje čas k dalšímu vzdělávání, žena by jej třeba taky potřebovala, ale to už jaksi není v plánu. Muž si stále i v tomto jednadvacátém století bere ženu víceméně jako svoji služebnou či komorníka, ne jako rovnocenného partnera. Možná, že se mýlím, ale je to moje celoživotní zkušenost.“

Paní Slávka zmínila rozpor mezi realitou a tím, jak se o postavení ženy za socialismu psalo, jak se jednostranným vyzdvihováním pracovitosti zakrývalo přetížení a do velké míry i diskriminace žen. Ale nutno poznamenat, že **pracovitost** byla v této zemi vždy vnímaná jako vysoce pozitivní hodnota, která má svoji tradici v ideálu ženy jako pracovité, dobré manželky a starostlivé matky. Na tomto ideálu socialistická emancipace mnoho nezměnila. Zajímalo nás, jaké vzory byly v 50. a 60. letech předkládány českým ženám za příklad. Když jsem procházela **staré ročníky Vlasty** z této doby, napadlo mě, že by bylo zajímavé vyhledat některé

ženy z titulních stránek a reportáží uvnitř časopisu. V několika případech se mi to podařilo a realizovala jsem rozhovory s úderníci, jeřábnicí, vojenskou pilotkou a vzornou předsedkyní JZD (dvě z těchto výpovědí jsou v knize Ženská vydrží víc než člověk). Setkala jsem se se zcela normálními ženami, ano emancipovanými, sebevědomými, do jisté míry hrdými na to, co dokázaly. Avšak rozpornost oslavného článku a skutečnosti byla markantní, pilotka se dokonce cítila článkem natolik poškozena, že už tehdy protestovala, nechtěla být tou vzorovou ženou, ukazovanou na shromážděních a víceméně ji tento protest stál kariéru v armádě. Na druhé straně je stejně jednostranné zesměšňování žen, které se vrhly nebo byly vrženy do mužských profesí.

ing. Lída, špičková odbornice v železničním stavitelství, ročník 1937, k tomu říká: *„V dětství jsem byla strašně nešťastná, že jsem holka. Hrozila jsem se toho, že budu muset žít podle role, předepsané tehdejší společností všem ženám: od rána do večera vařit, prát, uklízet a v žádném případě se nemíchat do rozhovoru té druhé části lidstva – mužů. Jen ti se narodili dost moudří, inteligentní, kvalifikovaní k takovým řečem. Ženské mohly vést nanejvýš nějaké hloupé ženské žvásty. Tenhle problém byl mým celoživotním tématem, nechtěla jsem být na straně těch, kteří to mají horší. Ale časem se člověk smířoval s realitou a pak na to v podstatě zapomněl. Už také proto, že vlastně svět byl k němu hodnej, že mu umožnil dokázat, že není horší než kluk. Čili emancipace toho nejhrubšího zrna, ze které si na konferenci Unie katolických žen dělal švandu pan kardinál, když se smál emancipaci v totalitě, že komunisté ženu uschopňovali tím, že jí umožňovali dělat i jeřábnicí. Já jsem s ním hluboce nesouhlasila, protože jsem jeřábnice zažila v továrnách, a to tedy byly paní jeřábnice. Třeba s mostovým jeřábem to setsakramentsky uměly a taky si vydělaly. Takže nemohu říct, že komunisté zacházeli s ženami jednoznačně negativně. Koneckonců na stáži ve Švédsku jsem měla možnost jezdit po fabrikách a zažila jsem tam studentky, které během prázdnin dělaly armovačky a dělaly to s fortem. A na můj dotaz proč, tak proto, že je to kvalifikovaná práce, kterou si vydělaly. Přesvědčila jsem se, že rozdíl mezi ženským a mužským povoláním není vůbec v tom, že něco je snazší fyzicky zvládnout a něco je těžší. Je spousta povolání typických pro ženy, která jsou velice těžká, a naopak spousta mužských povolání, která zase tak těžká nejsou. A když pan kardinál mluvil o jeřábnicích, musela jsem na tohle všechno myslet.“*

S ekonomickou nezávislostí žen získané placenou prací souvisela i záruka **vlastního sociálního statusu žen**, který ženy v socialistickém systému chápaly jako zcela samozřejmý, na rozdíl od žen na západě, které se k němu musely dlouho probíjovat. Další jednoznačně pozitivní stránkou emancipace žen za socialismu je **stoupající vzdělanost a zvyšování kvalifikace žen**, u českých žen možná ještě

markantnější než jinde – souvisí s tradicí vzdělání táhnoucí se již od národního obrození.

Ať naše respondentky pocházely z jakékoliv společenské vrstvy, z jakéhokoliv sociokulturního prostředí, všem byla jednoznačně společná **touha po vzdělání**. Nejlépe to charakterizovala knihovnice **Pravomila**, ročník 1925:

„Moje babičky neměly možnost vzdělání. Venkovské ženy chodily do školy jen příležitostně, když nemusely pomáhat u sedláka. Četly si ve dvou knížkách, ve snáři a v modlitební knížce. Maminka měla základní vzdělání, tj. obecnou školu a tři třídy měšťanské školy. Byla již velkou čtenářkou, četla v noci pod peřinou při svíčke. Její četbou byly tehdy dostupné lidové kalendáře, romány, které vyprávěly o prostém pražském lidu... Já jsem již středoškolačka a moje dcera, pravnučka mé babičky, je vysokoškolačka. Z toho také vyplývá, že naše nároky na četbu již byly mnohem vyšší.“

Vzdělání, které generace, jejíž mládí bylo přerušeno válkou, nemohla získat, doháněly mnohé ženy večerním a dálkovým studiem. Většina žen, kterým se nepodařilo vytoužené vzdělání získat – lhostejno, zda středoškolské nebo vysokoškolské – to pokládá za svoji největší prohru, litují, že v rozhodující fázi života nebyly dost vytrvalé a neprosadily si tuto touhu i přes odpor partnerů. Mnohdy k tomu ale neměly vůbec podmínky, obzvlášť když neměly v Praze, kam se přistěhovaly z venkova, zázemí pomoci rodičů nebo příbuzných jako domovnice a topička **Antonie**, ročník 1923:

„Muž se rodině nevěnoval. Dětem vůbec ne, to jako by bylo pod jeho důstojnost... Co mě na něm mrzí nejvíc. Chtěla jsem si udělat maturitu. Dělal bych rok přípravy a tři roky bych chodila odpoledne do školy a byla bych měla maturitu. Ale on že mi děti hlídat nebude. „To tě nesmí ani napadnout. Chtělas mít děti, tak se o ně starej!“

Když se ženám nejstarší generace nepodařilo dosáhnout vysněného vzdělání, o to důsledněji a mnohdy velmi bojovně – zejména v době normalizace - prosazovaly vzdělání u svých dcer a vnuček. A samozřejmě ty z žen, které dosáhly nějakých úspěchů a osobního uspokojení v profesi, chápou možnost vzdělání pro ženu jako největší pokrok poválečného vývoje. Bohužel musíme konstatovat, že právě mnohé z žen, které toho hodně chtěly a mnoho dosáhly, zůstaly dnes v závěru života samy, málokteré vydržel partnerský vztah vydržel. Otázka je, nakolik muži chápali manželství jako partnerský vztah.

Ženy v žádném případě **nechápu samy sebe jako oběti systému**, ale naopak s uspokojením konstatují, že všechny své role nakonec zvládly a toto zvládání dvojí či trojí role je nejen důležitým zdrojem jejich sebevědomí a identity, ale mnohdy i

určitého pocitu nadřazenosti vůči mužům, kteří toho tolik neodkázali, přičemž jsou méně zatíženi a mají větší šance. Emancipace v myslích těchto žen je uskutečněná, chápou ji jako naprostou samozřejmost, o níž není třeba mluvit.

Pro výpovědi většiny žen, které téměř celý svůj aktivní život žily obojí role – chodily do práce a zároveň zvládaly domácnost, manžela a děti, je charakteristické ekonomické zacházení s časem, jeho přísná organizace a rodinný management, často zapojující i prarodiče, nebo kombinující kolektivní předškolní zařízení a pomoc rodičů, umožněnou do velké míry také časným odchodem žen do důchodu (se dvěma dětmi už v 55ti letech).

Pro mnohé z našich respondentek byla výdělečná práce mimo domov bez ohledu na její finanční přínos ústřední hodnotou jejich života a základem jejich pozitivního sebehodnocení.

Po dobu reálného socialismu – a nesmíme zapomínat na jeho dost odlišné vývojové etapy, jak se poslední dobou často stává – ženy formovaly svoje postoje, názory. Pod tlakem oficiální ideologie a společenských podmínek si vytvořily vlastní strategie jednání, strategie žití, chceme-li přežít. Ukazuje se, že v jejich životech není žádná výrazná cezura mezi společenskými systémy, chápou je, tak jak přicházejí...

Život za socialismu ve světle výpovědí našich respondentek je mnohem barvitější, než jak by se zdálo. Rozhovory jsou zdrojem informací o konkrétních situacích – tíživá bytová situace, nemožnost získat samostatné bydlení, o špatném zásobování, zejména v malých městech, ale i určitá chvála – podnikové školky, rekreace pro děti, pro rodiny atd.

Závěr: Životní příběhy desítek „obyčejných“ žen z nejrůznějších koutů bývalé východní Evropy jsou zdrojem neopakovatelných a jedinečných pohledů na druhou polovinu 20. století.

Zkušenosti žen, zaznamenané a zachované jako paměť jsou nejen inspirujícími pro další generace, ale především umožňují porozumět stále přetrvávajícímu mužskému modelu společnosti, pochopit a akceptovat specifikum ženského přístupu ke světu, odstranit mnohá kliše a přispět tak nejen k diskusi o rolích mužů a žen ve společnosti, ale i k nezbytným konkrétním změnám přežitých rodových stereotypů. Přes vysokou zaměstnanost žen nedošlo k zásadní změně chápání tradiční role matky a manželky, zodpovědné za péči o děti a domácnost. Do velké míry převládá v hlavách českých mužů dodnes.